

Розділ II. РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ В НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ

© 2012 р.

О. М. Гріньова (м. Київ)

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ СМИСЛОЖИТТЄВОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

На сучасному етапі розбудови Української держави в умовах євроінтеграції, стрімких соціально-економічних трансформацій зростає необхідність формування у молодого покоління українців усвідомленого та відповідального ставлення до власного існування, навичок побудови “стратегії життя” (за К.О.Абульхановою-Славською [1]), вибору ефективних засобів досягнення життєвих цілей в професійній, особистісній та інших сферах життя. Водночас руйнування радянської ідеології та відсутність єдиної національної ідеї, єдиних етнічних цінностей та світогляду призводить до примітивізації свідомості й самосвідомості сучасної молоді (за І.С.Булах [6]). У роботах сучасних психологів (А.Г.Асмолов [2], Д.О.Леонтьєв [17], В.Є.Чудновський [35] та ін.) соціально-психологічний простір пострадянських країн характеризується, як стан вакууму психологічних цінностей, смислів, невизначеності смисложиттєвих орієнтацій в цілому. За такої ситуації зниження ролі соціальних факторів (відсутність ідеологічної пропаганди, відсутність єдиних, соціально прийнятих прикладів побудови “правильних” і “неправильних” стратегій життя в сучасній літературі, засобах телекомунікацій та ін.) розширює можливості сучасної молоді для здійснення самостійного смисложиттєвого самовизначення, вільного від соціального навіювання пошуку цілей і смислів власного життя. Сензитивним періодом для самостійного смисложиттєвого вибору індивіда є юнацький вік, оскільки саме в цьому віці, згідно з Б.С.Волковим [8], І.С.Коном [14], Х.Ремшмідтом [25], О.М.Сітнвою [28], Д.І.Фельдштейном [30] та ін., відбувається розгортання спонтанної активності індивіда, його “внутрішнього саморуху”, які є необхідними передумовами його смисложиттєвого самовизначення. Водночас тривала соціально-економічна нестабільність, проблема бідності значної частини населення України, як показує практика, призводять до невпевненості багатьох юнаків у власному майбутньому, в можливостях власної самореалізації, песимістичного ставлення до власних життєвих перспектив і, як наслідок, зумовлює стійку тривожність, фрустрацію, інфантильність, виникнення ряду захисних механізмів та ін. Виникнення таких негативних явищ психічного розвитку сучасної молоді ускладнює особистісне, зокрема моральне, зростання юнаків, формування у молодого покоління українців духовності, визначення ними смислу й основних цінностей власного життя.

У провідних законодавчих документах, які визначають пріоритетні завдання системи освіти (Закон України “Про освіту”, Державна національна програма “Освіта (Україна ХХІ століття)”, Закон України “Про загальну середню освіту” та ін.) підкреслюється думка про те, що основними цілями сучасної освіти є не лише формування в молоді ґрунтовних знань з основ наук та навчальних вмінь, але й забезпечення необхідних психолого-педагогічних умов для особистісного зростання юнаків. Тому одним з пріоритетних напрямків роботи педагогів і психологів в закладах освіти є допомога молоді в пошуку сенсу власного життя, тобто реалізації смисложиттєвого самовизначення, адже визначення головної мети власного життєвого шляху, життєвої спрямованості є необхідною передумовою осмислення індивідом різних аспектів власного існування, усвідомленої й відповідальної побудови життєвих цілей, завдань, їх реалізації, становлення суб’єктності в цілому, досягнення високого рівня самоактуалізації й самореалізації.

Проблема смисложиттєвого самовизначення в психолого-педагогічній літературі є новою. Окремі аспекти даної проблеми досліджуються в роботах лише окремих авторів (Т.В.Макєєва [18], Н.Н.Нікітіна та Н.В.Кислинська [24], Т.В.Чернікова [34]). Однак у роботах ряду радянських авторів досліджувалась проблема самовизначення в цілому. Даний феномен позначався терміном “самовизначення” або “життєве самовизначення” [1]; [12]; [26]. У дослідженнях авторів представлені різні підходи до визначення терміну “самовизначення”. Так, згідно з Ш.Бюлер, метою життєвого самовизначення індивіда є усвідомлення ним сенсу власного життя й побудови індивідуальної смисложиттєвої концепції й смисложиттєвого шляху в цілому [38]. У роботах В.І.Журавльова [12], С.К.Нартової-Бочавер [22] та ін. підкреслюється соціальний аспект життєвого самовизначення. Так, згідно з В.І.Журавльовим, життєве самовизначення є важливою складовою соціалізації індивіда. Зміст даного феномену полягає в переході індивіда від соціально однозначної до соціально диференційованих ролей під впливом соціальних й особистісних детермінант [12]. На думку С.К.Нартової-Бочавер, життєве самовизначення є результатом специфічних ставлень, в які індивід вступає в умовах соціалізації та визначення ним власної життєвої позиції, тобто системи ставлень до себе і інших людей [22].

У роботах К.В.Карпинського [13], І.С.Кона [14], Х.Ремшідта [25], С.Л.Рубінштейна [26] та ін. підкреслюється думка про те, що самовизначення індивіда відбувається в різних аспектах: професійному, моральному, соціальному та ін. Метою перерахованих видів самовизначення є пошук індивідом відповіді на питання “Хто я?” в професійній, моральній та соціальній сферах. Однак більш важливим, на думку авторів, є пошук індивідом відповіді на питання “Як жити?”, тобто реалізація ним життєвого самовизначення. При цьому під життєвим самовизначенням автори розуміють пошук індивідом цілей і смислів власного існування, визначення “стратегії життя” та тактики її реалізації.

Важливим аспектом проблеми самовизначення в роботах радянських та сучасних російських вчених є дослідження різних видів самовизначення, зокрема - особистісного, та проблема співвідношення життєвого й особистісного самовизначення.

Поняття “життєве самовизначення” й “особистісне самовизначення” у роботах радянських психологів часто вживаються як синонімічні. Теоретичні основи дослідження феномену самовизначення в радянській психології закладені С.Л.Рубінштейном, який досліджує даний феномен у контексті тези автора “зовнішні чинники діють крізь внутрішні умови”. На думку автора, самовизначення індивіда включає два аспекти: внутрішнє (само-визначення) і зовнішнє (визначення іншими). При цьому С.Л.Рубінштейн підкреслює важливість самодетермінації, внутрішньої активності індивіда у процесі самовизначення [26]. Однак детермінанти цієї внутрішньої активності, її джерела у роботах автора не розкриті. Подальший розвиток ідей С.Л.Рубінштейна представлений у роботах К.О.Абульханової-Славської [1]. У дослідженнях автора значна увага приділяється проблемі “стратегії життя”, ролі внутрішньої активності в побудові індивідом сценарію власного життя, життєвих цілей і засобів їх досягнення. Значна увага приділяється потребі індивіда зайняти певну життєву позицію, в основі якої лежить система ставлень індивіда до світу людей, світу речей і самого себе (за С.Л.Рубінштейном [2]). Оскільки система таких ставлень, за С.Л.Рубінштейном, являє собою зміст феномену особистості, то можна констатувати, що необхідною передумовою смисложиттєвого пошуку індивіда є досягнення ним певного рівня особистісного зростання. Таким чином, поняття “стратегія життя” в роботах К.О.Абульханової-Славської включає два аспекти: з одного боку, це становлення системи цінностей індивіда, визначення ним власних життєвих цілей і засобів їх досягнення; а з іншого боку - формування “життєвої позиції”, тобто системи ставлень до себе і оточуючого світу [1]. Система таких ставлень, за С.Л.Рубінштейном, становить зміст феномену

особистості [26]. Однак особистісний і смисложиттєвий аспекти “стратегії життя” К.О.Абульханова-Славська не розводить.

У подальших дослідженнях радянських, сучасних російських та українських авторів проблеми особистісного зростання й смисложиттєвого пошуку індивіда вивчаються у контексті феномену самовизначення. Дослідження вчених з проблеми співвідношення життєвого самовизначення і інших видів даного феномену можна об’єднати в два підходи. Представники одного підходу (Б.С.Братусь [5], Л.Ф.Бурлачук [7], С.Л.Рубінштейн [26] та ін.) підкреслюють смисложиттєвий аспект даного феномену, наголошують, що змістом життєвого самовизначення є визначення індивідом системи життєвих цінностей і на цій основі визначення глобальної життєвої мети, пошуку відповіді на питання: “Навіщо жити?”. Так, Л.Ф. Бурлачук зазначає, що немає і не може бути єдиного правильного смислу життя для всіх людей, однак смислом життя психічно здорової людини є цінності, які можуть розділити багато людей (добро, краса, духовність та ін.) [7]. Автори підкреслюють, що життєве самовизначення є необхідною детермінантою становлення інших видів самовизначення - морального, професійного та ін. Представники другого підходу (К.В.Карпинський [13], В.Франкл [31] та ін.) підкреслюють, що життєве самовизначення є родовим поняттям по відношенню до інших видів даного феномену і включає професійне, моральне та інші види самовизначення. Так, В.Франкл зазначає, що, хоча в основі визначення людиною смислу власного життя лежать життєві цінності, однак не може бути єдиного смислу життя індивіда. Смысл життя завжди є “полівершинним” і конкретизується в професійній, міжособистісній, сімейній та інших сферах існування людини [31]. Однак представники обох підходів зазначають, що тим “пусковим механізмом”, який детермінує внутрішню активність індивіда, спрямовану на самовизначення в різних життєвих сферах, є пошук і знаходження смислу власного існування.

З метою визначення правомірності зведення життєвого самовизначення до системи самовизначень в різних сферах існування індивіда: моральній, професійній та ін., розглянемо наявні теоретичні підходи до визначення понять “професійне самовизначення” і “моральне самовизначення”. Здійснений аналіз літературних джерел показав наявність різних визначень феномену професійного самовизначення. Так, К. О. Абульханова-Славська розкриває професійне самовизначення через поняття перспективи професії й виділяє наступні рівні ідентифікації індивіда з професією: відсутність перспективи, кар’єра, професійний розвиток, творчий підхід до діяльності [1]. На думку А. М. Кухарчук та А. Б. Ценципер, професійне самовизначення – це складний, тривалий процес, рушійними силами якого є подолання особистістю протиріч між професійними намірами й реальними можливостями, професійною спрямованістю й наявним рівнем здібностей, прагненням до самостійності й невмінням зробити вибір майбутнього фаху [15]. Згідно з Є.М.Борисовою та Г.П.Логіною, цей феномен являє собою “процес самореалізації особистості в професійній діяльності в результаті найбільш повного використання власних здібностей й індивідуально-психофізіологічних можливостей” [4, с. 49]. Аналіз наведених досліджень дає можливість констатувати, що, на думку авторів, професійне самовизначення здійснюється шляхом ідентифікації індивіда з певною професією, порівняння вимог бажаної професії з власними особистісними особливостями, а також самореалізації в обраній спеціальності. У основі професійного самовизначення індивіда лежать конкретні соціальні орієнтири, тобто конкретна інформація про різні професії, можливості їх набуття, а також вимоги професій до особистості фахівця. Тому здійснення професійного вибору й самовизначення індивіда передбачає вибір з вже відомих варіантів.

Наявність вихідних соціальних орієнтирів є характерною рисою і морального самовизначення. Тому в визначеннях цього поняття в роботах різних авторів часто наявні слова “визначення”, “орієнтація”, “засвоєння”. Так, згідно з А.І.Жиляковим, моральне самовизначення -

це "... визначення свого місця, себе в стосунках і є простір моралі" [11]. Згідно з А.Є.Воробйовою, моральне самовизначення являє собою процес орієнтації особистості в системі моральних ідеалів і цінностей, а також усвідомлений процес пошуку, вибору і створення власних моральних еталонів і ідеалів, а потім на їх основі - принципів, цінностей, норм, правил та ін. [9]. А.В.Тищенко також зазначає, що "Моральне самовизначення - це процес засвоєння особистістю системи духовних цінностей шляхом культурної ідентифікації (отожнення себе з культурою народу), адекватної самооцінки, здійснення морального вибору, усвідомленого супротиву негативним впливам" [29]. Наведені твердження дають можливість зробити висновок про те, що, хоча в роботах авторів немає єдиного підходу до поняття "моральне самовизначення", однак всі вони зазначають, що в основі даного процесу лежить механізм ідентифікації індивіда з наявними в соціумі моральними ідеалами, вибір і засвоєння готових моральних норм, цінностей і еталонів. Таким чином, можна констатувати, що специфічною рисою професійного й морального самовизначення є те, що в їх основі лежить вибір індивіда з ряду вже готових соціально зумовлених варіантів. Оскільки джерелом цих варіантів є єдиний соціум в умовах конкретно-історичної епохи, то становлення професійного й морального самовизначення індивіда має бути узгодженим. Однак в тих випадках, коли професійне самовизначення здійснюється шляхом ідентифікації з однією референтною групою, а моральне - з іншою, це може призвести до внутрішньоособистісного конфлікту індивіда й гальмування його подальшого самовизначення в цілому.

На відміну від професійного й морального, життєве самовизначення здійснюється шляхом не вибору, а пошуку, оскільки, на відміну від попередніх видів самовизначення, індивід не здійснює вибір з наявних в соціумі готових, соціально зумовлених зразків світогляду, життєвих ставлень, індивідуальних цілей і смислів свого життя. Оскільки індивід має сам відшукати індивідуальні цілі, смисли власного життя, стратегію й тактику досягнення життєвих цілей, то це обумовлює специфіку його життєвого самовизначення. Тому через наявність відмінностей в самих механізмах реалізації даних феноменів життєве самовизначення не можна звести до сукупності самовизначення індивіда в моральній та професійній сферах. Таким чином, можна зробити припущення про те, що неузгодженість життєвого й професійного чи морального самовизначення індивіда і смислу життя (наприклад, обрана професія не відповідає матеріальним смисложиттєвим потребам й цінностям, відсутні необхідні для досягнення альтруїстичного смислу життя необхідні моральні норми й переконання та н.) є чинником гальмування феномену самовизначення в цілому.

Згідно з результатами здійсненого аналізу літературних джерел було виявлено, що важливим аспектом життєвого самовизначення індивіду є пошук ним цілей і смислів власного життя, тобто здійснення смисложиттєвого самовизначення. Так, Т.Н. Сапожнікова зазначає, що "Життєве самовизначення - це екзистенційний вибір людини, який полягає в прийнятті рішення про смисл життя і його стратегії на основі рефлексивно-ціннісного осмислення пережитих подій і самореалізація в відповідності з прийнятим рішенням" [27, с. 38]. Т.Н.Мартінова і Н.Н.Морозова також зазначають, що "... на людині лежить відповідальність за формування власної смислової єдності та її реалізації, і тому становлення людини набуває форми становлення себе в світі - самовизначення" [20, с. 115]. Згідно з Н.Н.Мирончук, "Життєве самовизначення - це вибір соціальний ролей, життєвого стилю, образу життя" [21, с. 92].

Висока значущість смисложиттєвого аспекту життєвого самовизначення індивіда зумовлює той факт, що в роботах сучасних авторів смисложиттєве самовизначення розглядається як самостійний феномен [20]; [21]; [27]. Здійснений аналіз літературних джерел не виявив у роботах вчених визначень смисложиттєвого самовизначення. Однак аналіз наведених досліджень, а також ряду робіт з проблеми смисложиттєвого пошуку індивіда в

цілому дає можливість констатувати, що автори розуміють під цим поняттям пошук індивідом цілей і смислів свого життя, визначення та здійснення стратегій і тактик їх досягнення, а також самооцінку власних досягнень на шляху смисложиттєвого пошуку й самореалізації і, як наслідок, - відповідну корекцію та уточнення смисложиттєвих планів [1]; [8]; [13]; [17]; [25]; [26]; [31]; [36].

Хоча проблема смисложиттєвого самовизначення у фаховій літературі не розкрита, однак питання смислу життя, смисложиттєвого пошуку не є новим. У зарубіжній психології проблема вибору індивідом смислу власного життя є однією з центральних в роботах представників різних напрямків психології особистості: психоаналітичному, гештальт-психології, гуманістичному, екзистенційному. У дослідженнях представників психоаналітичного підходу вибір індивідом смислу й загального напрямку власного життя обумовлюється специфікою сприймання індивідом соціальних норм і заборон (S-ego) та його підсвідомими інстинктами і потребами (З.Фрейд [32]), специфікою “батьківського програмування”, яке складається дуже рано (до 7 років), не усвідомлюється самим індивідом й мало підлягає корекції в умовах психоконсультування й психотерапії (Е.Берн [3]) та ін. При цьому самому індивіду в стихійних умовах (без втручання психоаналітика) відводиться переважно пасивна роль у виборі власного життєвого шляху. Особистість у дослідженнях вчених переважно розглядається як пасивний продукт впливу соціуму й власної підсвідомості.

У роботах представників гештальт-психології підкреслюється думка про те, що життєвий шлях індивіда в цілому обумовлюється специфікою вирішення або не вирішення його потреб (гештальтів). І хоча одні і ті самі гештальти в житті індивіда повторюються, однак з накопиченням унікального життєвого досвіду людини відбувається ускладнення гештальтів. Головна стратегічна мета життя індивіда полягає в вирішенні наявних і формуванні все більш складних, соціально обумовлених гештальтів [33].

Поняття “потреб” є центральним і в теорії особистісного зростання індивіда одного з засновників гуманістичної психології А.Маслоу. Однак, на відміну від представників гештальт-психології, метою психічного розвитку індивіда в роботах А.Маслоу є рух не тільки від примітивних, “тваринних”, до власне соціальних потреб, але і рух від потреб егоїстичних, спрямованих на себе, до потреб альтруїстичних, спрямованих на поліпшення життя інших людей, вдосконалення соціуму в цілому [39]. Подальший розвиток цієї ідеї представлений в роботах радянських авторів (С.Л.Рубінштейн [26] та ін.).

Проблема смислу життя індивіда є однією з центральних в роботах представників екзистенційної психології. Так, В.Франкл підкреслює, що в основі смислу життя індивіда лежать три групи цінностей: цінності творчості, цінності переживання і цінності ставлень до інших людей. Реалізація усіх зазначених груп цінностей можлива тільки в умовах взаємодії індивіда з іншими людьми, оскільки критерієм творчості може бути тільки оцінка інших людей; емоції й переживання індивіда, а також цінності ставлення до інших людей не можуть виникнути в соціальному вакуумі без реальної чи уявної наявності інших індивідів. Тому всі три групи цінностей, що лежать в основі смислу життя в теорії В.Франкла, є соціально зумовленими й пов'язаними зі значущими іншими. Саме тому автор зазначає, що двома основними характеристиками осмисленого людського існування є інтенціальність (відкритість до світу інших людей) та самотрансценденція, тобто прагнення індивіда вийти за межі власної особистості, поширити себе в життєвий простір іншої людини [31]. Подальший розвиток даного положення представлений в роботах представників радянської психології. Однак, на нашу думку, суттєвим недоліком теорій представників екзистенційної психології (С.Кьєркегор [33], І.Ялом [37]) є те, що автори підкреслюють, що людська сутність являє собою лише “проект” власного майбутнього. Так, згідно з С.Кьєркегором, для того, щоб відшукати сенс життя, індивід

має повністю відмовитись від наявного життєвого досвіду, перестати бути тим, чим він є зараз, і стати тим, чим він ще не є [33]. Як зазначають сучасні російські вчені, такий розрив часової транспективи і підміна її часовою перспективою (тобто, тільки сукупністю уявлень індивіда про власне майбутнє) є неправомірним, оскільки саме специфіка ставлення індивіда до власного минулого й теперішнього значною мірою визначає особливості його ставлення до власного майбутнього [29]; [34]. Тому дослідження тільки образу бажаного майбутнього індивіда в якості основного чинника його смисложиттєвого пошуку, на нашу думку, є неповним і однобічним.

Для того, щоб визначити наявність чи відсутність загального “смыслу життя” людини, а також сензитивного періоду формування даного феномену, звернемося до загальних положень з проблеми психічного розвитку індивіда в роботах Л.С.Виготського [10], С.Л.Рубінштейна [26], Д.І.Фельдштейна [30], теорії нормативних вікових криз Е.Еріксона [36], теорії пізнавального розвитку індивіда та вчення про механізми асиміляції й акомодатії Ж.Піаже [23] та ін. Так, у роботах зарубіжних, радянських, сучасних російських та українських авторів підкреслюється думка про те, що підлітковий і молодший юнацький вік є сензитивним для морального самовизначення, а юнацький – для професійного самовизначення. Однак відкритим залишається питання про те, чи пов'язаний генезис цих феноменів зі становленням смисложиттєвого самовизначення, який саме вік є сензитивним для смисложиттєвого самовизначення (старший підлітковий, молодший чи пізній юнацький) і чи є смисложиттєве самовизначення самостійним феноменом психіки або становлення даного феномену відбувається в юнацькому віці тільки як ціннісно-смысловий аспект морального й професійного самовизначення.

Одним із центральних новоутворень старшого підліткового й молодшого юнацького віку є становлення механізму самоідентифікації, тобто здатності індивіда ототожнювати себе з певною референтною групою. Цей механізм лежить в основі здатності індивіда усвідомлювати себе як представника певної соціальної групи в моральному, професійному та інших планах, тобто само-визначатись. Тому Е.Еріксон підкреслює, що нормативна вікова криза молодшого юнацького віку - це криза ідентифікації, внаслідок якої у індивіда має сформуватись вміння обирати з наявних життєвих альтернатив бажану, асимілювати характеристики референтної соціальної групи. Автор також підкреслює, що психічний розвиток індивіда відбувається “по вертикалі” в періоди вікових криз і супроводжується формуванням нових феноменів психічного розвитку (здатності до ідентифікації в юнацькому віці) і “по горизонталі” упродовж нормативних вікових періодів між кризами. Цей розвиток “по горизонталі” передбачає впровадження набутих новоутворень психічного розвитку в різних сферах життя індивіда [36]. Так, в молодшому юнацькому віці відбувається впровадження набутого вміння обирати з відомих життєвих альтернатив в першу чергу в моральному й професійному плані (моральне й професійне самовизначення). У роботах К.Левіна даний феномен описується за допомогою механізмів локомоції та інсайту як засобів розширення життєвого простору індивіда [16]. Ж.Піаже даний механізм називає асиміляцією, тобто поширенням вже набутих вмінь на нові сфери життєдіяльності індивіда. Автор підкреслює, що в онтогенезі механізм асиміляції чергується з механізмом акомодатії, тобто виробленням нових вмінь в тих ситуаціях і умовах життєдіяльності, коли вже сформовані вміння виявляються неефективними [23]. Однак, на питання про те, які саме це умови й ситуації в юнацькому віці, в роботах автора відповіді немає. У контексті даного дослідження високу значущість також мають роботи Д.І.Фельдштейна [30], який, на основі вчення Е.Еріксона про нормативні вікові кризи й провідну діяльність, підкреслює, що в онтогенезі людини в кожному віковому періоді по черзі змінюються два типи провідної діяльності “я і світ” (види діяльності, пов'язані з визначенням і досягненням бажаного статусу, місця в суспільстві) та “я в світі” (види активності, пов'язані зі становленням навичок

міжособистісної взаємодії). Автор підкреслює, що провідною діяльністю підліткового віку є діяльність типу “я і світ”, в основі якої лежить формування навичок ефективної міжособистісної взаємодії та становлення моральної самосвідомості індивіда; провідною діяльністю молодшого юнацького віку є діяльність типу “я в світі”, тобто професійне самовизначення (діяльність, спрямована на визначення власного статусу й місця в житті). Тому можна зробити припущення про те, що після вступу до професійного навчального закладу або працевлаштування, в старшому юнацькому віці центральними потребами стають потреби, що відповідають діяльності типу “я і світ”, тобто певної діяльності, що визначає особливості взаємин індивіда з іншими людьми та його ставлень до інших. Однак відповіді на те, яка саме це діяльність і потреби, в роботах автора немає. Е.Еріксон підкреслює, що центральним завданням юнацького віку є завдання навчитись любити [36]. Завдання “навчитись любити” в юнацькому віці у вузькому розумінні трактується, як навчитись будувати міжособистісні стосунки з представниками протилежної статі. Однак у широкому розумінні це завдання юнацького віку пов’язано з питанням про пошук смислу життя. Так, С.Л.Рубінштейн зазначає, що сенс життя індивіда завжди знаходиться за межами його власної особистості, таким сенсом життя індивіда завжди є інша людина [26]. Отже, для того, щоб знайти сенс життя, індивід має самотрансцендентуватись поза межі власної особистості в життєвий простір інших людей. Тому відповіддю на питання “В чому полягає сенс життя?”, згідно з автором, є відповідь на питання “Що я можу зробити для інших?”. Для того, щоб знайти сенс життя, індивід має подолати власні егоїстичні тенденції й “навчитись любити” інших людей. Тому С.Л.Рубінштейн підкреслює, що сенс життя індивіда завжди знаходиться поза межами його власної особистості й полягає в служінні іншим людям [26]. Однак С.Л.Рубінштейн [26] та К.О.Абульханова-Славська [1] підкреслюють, що джерелом внутрішньої гармонії індивіда є рівновага між його особистими потребами і потребами бути корисним для інших. Дане твердження можна пояснити за допомогою піраміди потреб А.Маслоу [39]. Згідно з автором, матеріальні потреби й потреби професійного вибору, досягнення певного соціального статусу є нижчими, ніж потреби самореалізації й самотрансценденції. Тобто, лише після задоволення власних потреб індивіда у нього може відбутись становлення потреби задовольняти потреби інших людей. Таким чином, можна констатувати, що тільки після здійснення професійного самовизначення, набуття юнаком соціального статусу “дорослого”, реального або символічного задоволення потреби в матеріальній незалежності можливе становлення у нього потреби в визначенні смислу власного життя. Тому можна зробити припущення про те, що сензитивним для смисложиттєвого самовизначення є пізній юнацький вік. Саме в пізньому юнацькому віці складаються необхідні передумови для визначення індивідом смислу власного життя, оскільки:

– за Д.І.Фельдштейном, в кожному віковому періоді чергуються провідні діяльності типів “я і світ” та “я у світі”. У молодшому юнацькому віці провідною діяльністю є діяльність типу “я і світ” (професійне самовизначення), тому провідною діяльністю пізнього юнацького віку має бути діяльність типу “я у світі”, яка не спрямована безпосередньо на досягнення індивідом статусу та матеріального благополуччя, а значною мірою визначає особливості його ставлень до інших людей [30]. Такою діяльністю може бути смисложиттєве самовизначення індивіда;

– згідно з фундаментальними положеннями Л.С.Виготського [10], С.Л.Рубінштейна [26] та ін. про розвиток психіки в онтогенезі, до основних принципів такого розвитку належать принципи “від конкретного до загального” та “від простого до складного”. Тому можна зробити припущення про те, що становлення феномену самовизначення індивіда онтогенетично відбувається від “конкретного”: самовизначення в різних сферах життя індивіда: професійній, моральній та ін. (за В.Франклом [31]) до “загального”: визначення власної системи цінностей, мотиваторів й смислу власного життя в цілому. Механізм самовизначення в юнацькому віці

також відбувається від “простого”, засобами асиміляції: поширення набутої здатності до ідентифікації на ідентифікацію в конкретних сферах життя: професійній, моральній та ін., тобто вибору з вже відомих альтернатив (однієї професії з ряду відомих, певних моральних якостей з ряду відомих та ін.) до “складного”, тобто застосування механізму акомодатії. Стосовно проблеми самовизначення в юнацькому віці застосування механізму акомодатії відбувається при переході феномену самовизначення з професійної, моральної й особистісної сфер в смисложиттєву. Включення механізму акомодатії відбувається тому, що професійне й моральне самовизначення відбувається на основі уявлень індивіда про ряд вже відомих альтернатив (перелік відомих йому професій, перелік моральних якостей тощо). Натомість індивід не має готового переліку можливих смислів життя і, відповідно, не може обирати з них. Власний смисл життя індивід має відшукати сам, не маючи для цього жодних конкретних відправних точок. Тому реалізація смисложиттєвого самовизначення передбачає включення індивідом механізму акомодатії, тобто формування принципово нових засобів досягнення бажаної мети;

– до пізнього юнацького віку складаються вищі форми абстрактного мислення, предметом якого стає власна свідомість індивіда (за Л.С.Виготським [10]), що робить можливим використання в якості предметів мислення продуктів самосвідомості індивіда, в тому числі - смислу власного життя;

– у роботах сучасних російських і українських вчених немає досліджень професійного й морального самовизначення як детермінант смисложиттєвого самовизначення юнаків, однак підкреслюється думка про наявність позитивних кореляцій смисложиттєвих орієнтацій індивіда й його професійних здібностей та спрямованості в пізньому юнацькому віці [29]; [34];

– як показує практика, після вступу до професійного навчального закладу багато юнаків та дівчат задають собі питання: “Що буде далі?”. За висловлюваннями самих студентів, замість радості на 1 курсі навчання вони часто переживають екзистенційну порожнечу, незрозумілість смислу власного життя й відчувають, що живуть ніби чужим життям: так, як хочуть батьки, або так, як треба, а не так, як хочуть вони самі.

Таким чином, здійснений аналіз фахової літератури показав, що проблема смислу життя в психологічній науці не є новою. Різні аспекти проблеми смислу життя стали предметом досліджень вчених в різних напрямках зарубіжної психології: психоаналітичному, гештальт-психології, гуманістичному, екзистенційному. У радянській психології досліджувались зміст, чинники, деякі особливості смисложиттєвого пошуку індивіда. Автори підкреслюють високу складність даного феномену та його експериментального дослідження. В якості основного продукту смисложиттєвого пошуку індивіда, який є динамічним і може бути дослідженим на різних вікових етапах, автори називають смисложиттєві орієнтації. Останнім часом проблему смислу життя в психологічній науці вчені розглядають у контексті власної активності індивіда, розгоратня його здатності до саморуху й самодетермінації. Це зумовило виникнення нового терміну “смисложиттєве самовизначення індивіда”. Однак здійснений аналіз літературних джерел не виявив розробок цілісної концепції як смислу життя, так і смисложиттєвого самовизначення. У фаховій літературі також відсутні дослідження структури смислу життя й смисложиттєвого самовизначення, взаємозв'язку цих феноменів з іншими процесами і явищами психіки, сензитивного періоду смисложиттєвого самовизначення, психолого-педагогічних умов його активізації. Проблеми чинників, механізмів смисложиттєвого пошуку індивіда, його ролі й місця в психічному розвитку індивіда в цілому висвітлені лише в окремих дослідженнях. Таким чином, висока актуальність і соціальна значущість даної проблеми, а також наявність в психології смислу ряду “білих плям” зумовлюють необхідність подальших досліджень проблеми смисложиттєвого самовизначення індивіда. Важливим аспектом даної

проблеми є подальші дослідження феномену смисложиттєвого самовизначення в сензитивному періоді - юнацькому віці.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / Абульханова-Славская К. А. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Асмолов А. Г. Психология личности: Учебник / Асмолов А.Г. - М.: Изд-во МГУ, 1990. - 367 с.
3. Берн Э. Люди которые играют в игры. игры в которые играют люди / Берн Э. - К.: PSYLIB, 2004. 238 с.
4. Борисова Е. М. Индивидуальность и профессия / Е. М. Борисова, Г. П. Логинова. – М.: Знание, 1991. – 80 с.
5. Братусь Б. С. Аномалии личности. ... Братусь Б. С. Аномалии личности.- М.: Мысль, 1988.- 301 с.
6. Булах І.С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків : автореф. дис... доктора психол. наук : 19.00.07 / І.С.Булах. - К., 2004. - 42 с.
7. Бурлачук Л. Ф. Психология жизненных ситуаций: Учебное пособие / Л.Ф.Бурлачук, Е.Ю.Коржова. -- М.: Российское педагогическое агентство, 1998. - 263 с.
8. Волков Б. С. Психология ранней юности / Волков Б.С. - М.: ТЦ «Сфера». - 96 с.
9. Воробьёва А. Е. Личностные и групповые факторы нравственного самоопределения молодежи. - дисс. ... канд. психол. наук. - 19.00.05 / Воробьёва Анастасия Евгеньевна. - М., 2010. - 214 с.
10. Выготский Л. С. Лекции по педологии / Выготский Л.С. - Ижевск: Издательский дом "Удмуртский университет", 2001. - 304 с.
11. Жиляков А. И. О соотношении понятий «нравственное самоопределение» и «моральное самоопределение» / А.И.Жиляков // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. - Т. 12. - №5 (3). - 2010. - с. 611-614.
12. Журавлев В. И. Вопросы жизненного самоопределения выпускников средней школы / Журавлев В. И. Ростов-на-Дону: Publisher, 1972. - 206 с.
13. Карпинский К. В. Человек как субъект жизни/ К.В.Карпинский. -Гродно: ГрГУ, К21 2002. - 175 с.
14. Кон И. С. Психология старшеклассника / Кон И. С. - М.: Просвещение, 1988. - 192 с.
15. Кухарчук А. М. Профессиональное самоопределение учащихся / А. М. Кухарчук, А. Б. Ценципер. – Минск: Народная Асвета, 1976. – 126с.
16. Левин К. Динамическая психология. Избранные труды / Левин К. М.: Смысл, 2001. - 572 с.
17. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е, испр. изд. / Леонтьев Д.А.- М.: Смысл, 2003. - 487 с.
18. Макеева Т. В. Индивидуализация педагогической поддержки старшеклассников в решении жизненных проблем. - дисс. ... канд пед наук : 13.00.01 / Макеева Татьяна Витальевна . - Ярославль, 2004. - 175 с.
19. Малихін О. В. Формування у майбутніх учителів потреби в професійній самоосвіті: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Малихін Олександр Володимирович. – Кривий Ріг, 2000. – 172 с.
20. Мартынова Т. Н. Типы жизненного самоопределения студентов в период профессиональной подготовки в вузе / Т.Н.Мартынова, Н.Н.Морозова // Сибирский психологический журнал. - 2009. - №25. - С. 114-119. , С. 115.

21. Мирончук Н. Н. Особенности жизненного самоопределения и формирования профессиональных намерений старшеклассников / Н.Н.Мирончук // Вектор науки ТГУ. - 2010. - №3(3). - С. 92-96.
22. Нартова-Бочавер С. К. «Coping behavior» в системе понятий личности [Текст] / С. К. Нартова-Бочавер // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18. – № 5. – С. 20–30.
23. Пиаже Ж. О механизмах ассимиляции и аккомодации / Ж.Пиаже // Психологическая наука и образование. 1998 N 1. - С. 22-26
24. Никитина Н. Н. Введение в педагогическую деятельность: Теория и практика / Н.Н.Никитина, Н.В.Кислинская. - М.: Академия, 2004. - 224 с.
25. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: Проблемы становления личности / Перевод с нем. Г.И. Лойдиной. М.: Мир, 1994. 182 с.
26. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / Рубинштейн С.Л. - М.: Наука, 1997. - 191 с.
27. Сапожникова Т. Н. Педагогическая помощь старшеклассникам в жизненном самоопределении / Т.Н.Сапожникова // Педагогика. - 2005. - №8. - С. 38.
28. Ситнова Е. Н. Влияние художественно-эстетического образования на развитие личности в подростковом и юношеском возрастах. - Дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.03 / Ситнова Елена Николаевна. - М., 2005. - 151 с.
29. Тищенко А. В. Нравственное самоопределение старшеклассника сельской школы - дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Тищенко Андрей Викторович. - Р.-на-Дону, 2000. - 145 с.
30. Фельдштейн Д. И. Психология развития личности в онтогенезе / Фельдштейн Д. И. - М.: Педагогика, 1989. 208 с.
31. Франкл В. Человек в поисках смысла / Франкл В. - М.: Прогресс, 1990. — 367 с.
32. Фрейд З. Психопатология обыденной жизни / Фрейд З. - М.: Современные проблемы, 1926. - 256 с.
33. Хьел Л. Теории личности / Л.Хьел, Д. Зиглер. - СПб.: Питер, 2006. - 607 с.
34. Черникова Т. В. Социально-психологическое содействие самоопределению личности на этапе ранней юности. - дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Черникова Тамара Васильевна. - Р.-на-Дону, 1998. - 180 с.
35. Чудновский В. Э. К проблеме адекватности смысла жизни / В.Э.Чудновский // Мир психологии. - 1999. - № 2 (18). - С. 74-80.
36. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ./ Общ. ред. и предисл. Толстых А. В. - М.: Издательская группа "Прогресс", 1996. - 344 с.
37. Ялом И. Экзистенциальная психотерапия / Ялом И. - М.: "Класс", 1999. - 608 с.
38. Buhler Ch. Bieg zycia ludzkiego / Buhler Ch. - Warszawa: PWN, 1999. - 393 s.
39. Maslow A. H. Motivation and personality / Maslow A. H. – New York: Harper and brothers, 1954. – 212 p.

В статье рассматривается проблема смысложизненного самоопределения. Представлены результаты анализа теоретических подходов к данной проблеме в работах зарубежных, советских и украинских психологов. Исследуются проблемы структуры самоопределения, теоретических подходов к проблеме смысла жизни, взаимосвязи исследуемого феномена с такими явлениями, как идентификация, профессиональное и моральное самоопределения, особенности смысложизненного поиска индивида в юношеском возрасте.

The problem of meaning's of life self-determination is considered in the article. The results of theoretical approach's analysis at works of foreign, sovietic and ukrainian psychologists are represented. The problems of the meaning's of life self-determination's structure, theoretical approaches to the problem of the meaning of life, interrelation of this phenomena with such conditions as identification, professional and moral self-determination, special features of meaning's of life retrieve at adolescent age.

Статтю подано до друку 13.11.2012.

© 2012 р.

І. В. Воронюк (м. Київ)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КРИТЕРІАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ВИБОРУ МЕТОДУ ВПЛИВУ В ХОДІ ТВОРЧОЇ ВЗАЄМОДІЇ ВЧИТЕЛЯ З УЧНЯМИ

Постановка проблеми. Суспільні, політичні й економічні зміни в Україні та породжені ними нові вимоги до соціальної активності молоді особистості і рівня професійності працівників і менеджерів призводять до посилення й розширення потоку критичних зауважень щодо реалізації педагогічного процесу, здійснення середньої, професійної і вищої освіти (Альтшуллер Г.С. [1], Булах І.С. [4], Велитченко Л.К. [5], Долинська Л.В. [13], Кашапов М.М. [15], Костюк Г.С. [16], Машбиць Ю.І. [17; 18], Моляко В.О. [19], Полат Е.С. [21], Смульсон М.Л. [14; 20] та інші). Пошуки шляхів виправлення недоліків призвели до визначення як одного з ключових і перспективних аспектів удосконалення освітніх процесів – *підвищення рівня креативності взаємодії вчителя з учнями*, що найменш ресурсоємне і пов'язане з необхідністю долання переважно внутрішніх особистісних бар'єрів упровадження нових педагогічних методів і технологій у навчально-виховний процес сучасної школи.

Більшість обмежень для дійсно творчої роботи вчителя містяться саме на психологічному рівні – у значному *спротиві змінам структури особистості і педагогічного досвіду* вчителя. Це зумовлює необхідність поглибленого психологічного дослідження для вдосконалення існуючих, розробки і впровадження альтернативних наявним прийомів і технік взаємодії вчителів з учнями, а також розробки якісно нових, орієнтованих на вищі рівні креативності взаємодій, підходів до психологічної підготовки студентів і підвищення кваліфікації вчителів.

Творча взаємодія вчителя з учнями, різноманітність способів, стилів, змісту впливів – важливі умови інтенсивного розвитку знань, вмінь і соціально необхідних властивостей особистості учнів. Внаслідок дії різних внутрішніх і зовнішніх чинників з педагогічним стажем у кожного вчителя, в ході сотень і тисяч повторів впливів з однаковою структурою, досягається значна *автоматизація реалізації актів впливу*, що з методичної точки зору є безумовно позитивним досягненням рівня *педагогічної майстерності*, але з точки зору безперервного вдосконалення освітньої роботи це породжує певний внутрішній психологічний бар'єр для освоєння і впровадження нових технологій взаємодії з учнями.

Проблема модифікації наявної системи методів роботи полягає у тому, що роками «відтреновані» прийоми впливу реалізуються вчителем майже повністю автоматично, з мінімальними витратами енергії, прийоми добре адаптовані до типових педагогічних проблемних ситуацій і дуже ефективні через природній відбір найкращих. Це створює значний підсвідомий *спротив новим приемам* роботи, які ще не досягли високого рівня ефективності за контрастом з вже використовуваними досвідченим вчителем.